

10. Hapienko, A. (1995) Historical and regional studies materials in «Zemstvo's collection of Chernihivska province». *Siverianskyi Litopys (Siver Chronicle)*, 3, 97-101 (in Ukr.).
11. Zarembo, S. (1995). Archeological congresses in Kiev. *Kyivska Starovyna (Kyiv Ancient Times)*, 3, 65-72 (in Ukr.).
12. Voytsehvivska, I., & Semerger, O. (1995) Provincial scientific archive commitments in Ukraine in the end of 19th – the beginning of 20th centuries. *Kyivska Starovyna (Kyiv Ancient Times)*, 6, 105-113 (in Ukr.).
13. Shevchenko, V. (1995). Olexandr Rusov and Chernihiv region. *Siverianskyi Litopys (Siver Chronicle)*, 2, 50-53 (in Ukr.).
14. European Charter of local self-government. Signed in Strasbourg, 15.X.1985. Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU88002H.html (in Ukr.).
15. Drahomanov, M. P. (1889). *Liberalism and zemstvo in Russia*. Genève : H. Georg, (in Rus.).

УДК: 271.2 (477)

Омельчук В. В.*

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника,
Київ, Україна. zogu@ukr.net

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗШУК ТА ЦЕРКВА ГЕТЬМАНАТУ СЕРЕДИНИ XVIII ст.

Анотація. Досліджено роль Церкви у забезпеченні політичного розшуку Гетьманату середини XVIII ст. після обрання у 1750 р. козацьким зверхником К. Розумовського. Розглядається система державної безпеки Гетьманату, спрямована на виявлення старшинської опозиції та відстеження підривної діяльності щодо козацької державності в середовищі духовенства. Церква (в особі духовенства) перетворюється на один зі стрижневих чинників системи державної безпеки і правопорядку Російської імперії, забезпечення російського панування та лояльності існуючій в імперії політико-правової моделі. Православне духовенство на українських землях Речі Посполитої, зі свого боку, можна розглядати як підставу для втручання у внутрішні справи для офіційного Санкт-Петербургу. Йдеться про використання Російською імперією Церкви як дипломатичного механізму політичного тиску у Європі. Стверджується, що діяльність К. Розумовського спричинила посилення конфлікту з Церквою, яка починає виступати на боці центральної імперської влади. Особливої ваги в цьому відношенні набуває роль спеціальної діяльності, спрямованої на знешкодження спроб підриву підвалин козацької державності. Йдеться про виявлення та розслідування злочинів проти гетьманської честі з боку духовенства, насамперед лаврського чернецтва.

Ключові слова: Гетьманат, влада, політичний розшук, безпека, Церква, козацька державність.

Аннотация. Исследована роль Церкви в обеспечении политического сыска Гетманщины середины XVIII века после избрания в 1750 г. казацким правителем К. Разумовского. Рассматривается система государственной безопасности Гетманщины, направленная на выявление старшинской оппозиции и отслеживания подрывной деятельности в отношении казацкой государственности в среде духо-

* Omelchuk V. V., Ph.D. in History, Leading Research Fellow, National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine. zogu@ukr.net
POLITICAL DETECTION AND CHURCH IN HETMAN STATE IN THE MIDDLE OF XVIII CENTURY

венства. Церковь (в лице духовенства) превращается в один из стержневых факторов системы государственной безопасности и правопорядка Российской империи, обеспечения российского господства и лояльности существующей в империи политико-правовой модели. Православное духовенство на украинских землях Речи Посполитой, со своей стороны, можно рассматривать как основание для вмешательства во внутренние дела для официального Санкт-Петербурга. Речь идет об использовании Российской империей Церкви как дипломатического механизма политического давления в Европе. Утверждается, что деятельность К. Разумовского привела к усилению конфликта с Церковью, которая начинает выступать на стороне центральной имперской власти. Особое значение в этом плане приобретает роль специальной деятельности, направленной на обезвреживание попыток подрыва устоев казацкой государственности. Речь идет о выявлении и расследовании преступлений против гетманской чести со стороны духовенства, прежде всего лаврского монашества.

Ключевые слова: Гетманат, власть, политический сыск, безопасность, Церковь, казацкая государственность.

Abstract. The role of Church in ensuring political detection in Hetman state in the middle of XVIII century after election in 1750 K. Razumovskiy as Cossack leader is discussed. The system of national security of Hetman state, oriented at revealing officers (starshina) opposition and shadowing blasting activity in respect of Cossack statehood within the clergy social environment is analyzed. The Church (by the persons within the clergy) was transformed into the one of core factors of the system of state security and the rule of law of Russian Empire, of ensuring Russian domination and loyalty to existing in Empire political and legal model. Orthodox clergy in the Ukrainian lands of Poland (Rich Pospolyta), for its part, may be considered as a basis for interference in internal affairs for the official St. Petersburg. It is said about using the Church by Russian Empire as a diplomatic mechanism of political pressure in Europe. It is stated that activity of K. Razumovskiy caused strengthening of conflict with the Church, which began to act on the side of the central imperial power. The role of a special activity, aimed at preventing attempts to undermine the foundations of a Cossack statehood, gained particular importance in this respect. It is said about revealing and detection of crimes against Hetman honour of the clergy, especially of Lavra caves monks.

Keywords: Hetman state, power, political detection, security, Church, Cossack statehood.

Постановка проблеми. Українська козацька держава середини XVIII ст. та гетьманування К. Розумовського порівняно мало привертало увагу вітчизняних дослідників. Насамперед, це зумовлено розпорошеністю джерельної бази та загальним занепадом української державності на цей час. Водночас архівна евристика дозволяє спростувати цілий ряд застарілих підходів, зокрема, щодо самої постаті Гетьмана. З діяльністю К. Розумовського тісно пов'язано зміцнення козацької державності та розширення повноважень центральних органів влади Гетьманату, зокрема, розширення системи державної безпеки. Показовим є проведення активної власної розвідувальної діяльності Українською Державою цієї доби [1]. Дані матеріали є важливі з огляду на вироблення нових концептуальних засад вивчення національних спецслужб, на чому неодноразово наголошував і Голова СБУ В. Грицак.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Характеризуючи міру наукової розробки проблеми зазначимо, насамперед, праці О. Путра, А. Бовгирі, О. Романової. Окремі аспекти даної проблеми були підняті автором у ряді статей [2; 3] та монографії, присвяченій статусу Києво-Печерської лаври у політико-правовій моделі Гетьманату за правління К. Розумовського[4].

Мета статті — проаналізувати становлення, характер, напрями політичного розшуку гетьманської держави часів К.Розумовського, роль церкви в політичному розшуку часів гетьманату середини XVIII ст.

Основні результати дослідження. Для реалізації задуму щодо відновлення інституту Гетьмана у середині XVIII ст. об'єдналися угруповання старшини,

політико-правові орієнтації яких в інших питаннях суттєво різнилися. Відмінності у політичних поглядах угруповань старшини носили такий традиційно глибокий характер, що почали проявлятися одразу по обранню гетьманом К. Розумовського. Швидке піднесення та збагачення родини Розумовських викликало заздрість давніх старшинських кланів. Показовою є гнівна тирада Марка Марковича, сина Генерального військового підскарб'я Андрія Марковича, до роменського священника Петра Яневського, з яким він разом повертався з Санкт-Петербургу: «Никакой он не Разумовский, а Говномозкий и Чертовский. Уж да мы много таких чертей перебули, а сему де нажертись не дамо. Недавно он воскрес, да вскоре и исчезнет. Наша де фамилия по всей Малороссии как была, так и будет, и кроме сего славна, а его-де черт знает, откуда взялся и что он такое». Хоча описувана подія сталася у 1743 р., а донос на Марковича стався у 1747 р., заарештували його лише у 1749 р. Після кількарічних тортур він помер у в'язниці в 1754 р. [5, с.235].

При цьому за доноси, правдивість яких не вдалося довести, до відповідальності притягалися не лише світські особи, а і священники. Так у 1751 р. роменський священник Євстафій Стефанович доніс на дружину бунчукового товариша Марка Марковича Марію Семенівну Маркович (Березовську). Іерей до цього оскаржував права старшини на його землю у Засуллі, налаштовуючи проти цієї старшини місцевих селян. Коли власниця почала погрожувати місцевим мешканцям побиттям до смерті, обурений священник заявив, що звернеться до Гетьмана, чи навіть до імператриці. Тоді, дружина бунчукового товариша, начебто, заявила, що сама для своїх підданих «государиня та Гетьман». Проте, слідство не виявило провини М. Маркович, а тому священника було покарано [6, с.66].

Козацькі адміністративно-судові органи спільно з загальноімперськими світськими та духовними інституціями брали участь у здійсненні на території Гетьманату заходів політичного розшуку. Затриманих за підозрою у вчиненні злочинів політичного характеру передавали спеціальним імперським органам. Так, з Переяславської сотенної канцелярії після попереднього слідства під охороною відправили у Таємну канцелярію до Санкт-Петербурга затриманого самозванця І. Минацького [6, с.65-66]. У цьому контексті варто звернути окрему увагу на прояви самозванства як явища політичної опозиції існуючому режимові.

Слід врахувати, що населення прикордонних районів Гетьманату співчутливо ставилося до соціальної боротьби населення Правобережжя. Іван Минацький, проголосивши себе 22 січня 1738 р. [7, арк. 4] привселюдно у с. Ярославець, що належало Видубицькому монастирю у Київському полку, царевичем Олексієм Петровичем, пообіцяв невдовзі укласти мир з Туреччиною. Натомість, він мав у травні спрямувати полки солдат і козаків у Річ Посполиту. Це з радістю підтримали мешканці села [8, с.108]. Бажання надати допомогу населенню Правобережжя можна легко пояснити — «Олексій Петрович» був родом з м. Сураж, і у дитинстві на власні очі бачив свавілля шляхти, ксьондзів і орендарів. У 15 річному віці він потрапив до Російської імперії і чимало мандрував по Гетьманату та Слобожанщині [7, арк. 6,8]. Спираючись на своїх прихильників, самозванець планував організувати похід на Ніжин, Москву і Петербург. Після приходу до влади він мав намір «викорінити Польщу», заборонивши католицизм, запровадивши, натомість, у ній православ'я [7, арк. 10, 10 зв., 259]. Таким процесам у Гетьманаті сприяли дії повстанців Правобережжя.

Наступного року по страті І. Минацького, у 1739 р. на Лівобережжі з'являється новий самозванець. Ним виявився чернець Києво-Печерської Лаври Єракс, уродженець м. Золочів на Львівщині. Його за висловлені ним думки, як божевільного, монастирське керівництво вирішило силоміць утримувати у печерах до повного виправлення. Коли Єраксові вдалося втекти, його повернули назад. Тоді він вирішив відверто оголосити про претензії на престол. Він склав листа до цесарівни Єлизавети Петрівни, в якому погоджувався стати її чоловіком після смерті Анни Іоанівни. Цей лист планувався до передачі через московських богомольців. Проте архімандрит, якому він потрапив до рук, щоб не завдати шкоди репутації Лаври, вирішив відправити його до одного з монастирів на Чернігівщині. Тут Єракса мали утримувати до смерті у кайданах. Проте самозванцю вдалося втекти до Золочева, і його подальші сліди губляться. Про цей випадок київському губернаторові стало відомо з доносу ченця, який сидів з Єраксом у в'язниці. Лаврське керівництво звинувачувалося ним у приховуванні злочину [6, с. 64-65].

Варто виокремити як інструмент політичного розшуку цензурування друкованих видань. Так, 26 листопада 1749 р. Переяславська полкова канцелярія звернулася до Духовного собору Києво-Печерської лаври щодо виявлених книг лаврської типографії, які підпадали під дію сенатського указу від 18 жовтня 1748 р. Подальший указ Генеральної військової канцелярії, отриманий у Переяславі 2 грудня 1748 р., передбачав виявлення світських та духовних книг, маніфестів, указів, надрукованих у 1740-1741 рр. «під відомим титулом», та їхнє доставляння до типографії-виготовлювача чи найближчої канцелярії для внесення потрібних виправлень. У разі виявлення та недоставляння їх упродовж місяця на винуватців чекало покарання [9, арк. 6].

Відповідні заходи проводилися в усіх полках Гетьманату. Виявлені на території сотень екземпляри книжкової продукції із забороненими вставками доставлялися до полкових канцелярій. Останні, своєю чергою, зносилися з Генеральною військовою канцелярією та Києво-Печерською лаврою. Так, 17 листопада 1749 р. бубнівський сотник Федір Васильєв оголосив у Бубнівському сотенному правлінні про виявлену таку книжку, видану в Києво-Печерській типографії — Малий часослов, яку було знайдено у прибулого до с. Прохорівки з містечка Пирятин Лубенського полку Івана Проведерничого. Її у власника тимчасово вилучили і з Бубнівського сотенного правління доставили до Переяславської полкової канцелярії. Звідси книгу з нарочним козаком Петром Барабашем відправили до типографії монастиря з вимогою доставити після внесення виправлень назад. Той самий нарочний мав з книгою прибути до полкової канцелярії для повернення власникові. У грудні нарочний доставив Малий часослов до типографії. Після проведення відповідних друкарських робіт його повернули, повідомивши про це 21 грудня 1749 р. Переяславську полкову канцелярію [9, арк. 6 зв. — 8].

Також уповноваженими органами Гетьманату проводилися обшуки та вилучалися акти й листування, пов'язані з попереднім царюванням «під відомим титулом», з іменами, які заборонялося згадувати під загрозою стягнень і покарання. Урядовими розпорядженнями мешканців зобов'язали такі документи добровільно передавати для знищення. Відмова їх здати розглядалася як супротив чинному режиму і політичний злочин.

Так, у 1753 р. київський магістрат провів обшук у будинку колишнього канцеляриста Григорія Холявки з метою виявити рахунки з продажу гербового паперу, якими той завідував. У ході обшуку цілком випадково натрапили на акти «під відомим титулом». Магістрат негайно доповів про знахідку до Генеральної військової канцелярії. Та, своєю чергою, поставилася до виявлених актів з усією пересторогою. Негайно по отриманні магістратського донесення Петро Апостол та Василь Гудович вислали у відповідь ордер. Ним наказувалося всі виявлені матеріали вилучити, з'ясувавши особу їхнього зберігача. Винний у переховуванні заборонених документів мав бути затриманий і допитаний. Під варту мали взяти для утримання до надходження резолюції і тих, у кого ці матеріали були вилучені.

23 вересня 1753 р. Генеральна військова канцелярія, з огляду на важливість справи, звернулася з донесенням до Гетьмана. До канцелярії під конвоєм доставили магістратських писаря Миколу Рогуцького, який складав реєстр вилученого, та канцеляриста Андрія Заворського, який його завірив. Їх допитали для з'ясування причини згадування у реєстрі заборонених прізвищ попри сувору заборону. К. Розумовський, перебуваючи на той час у Москві, звітти зробив представлення у цій справі до Державної колегії закордонних справ, повідомивши про це 11 жовтня Генеральну військову канцелярію [10, с. 61-63].

Невипадково, одразу після приходу К. Розумовського до влади, постало питання про забезпечення контролю за діяльністю церковних інститутів. Дії органів влади Гетьманату у цьому напрямку спрямовувалися на захист основ козацької державності. Козацькі службовці активно відстежували реакцію на дії козацького очільника у різних середовищах. Насамперед аналізувалося питання сприйняття Кирила Розумовського серед духовенства, яке було далеко неоднозначним упродовж усього його правління.

Так, управитель ліщицької волості Києво-Печерської лаври Никанор дозволив собі образливі висловлювання щодо Гетьмана. 6 липня 1752 р. стародубський полковник Федір Максимович повідомив про це Генеральну військову канцелярію [11, арк. 4-4зв.]. Справа про образливі для гетьманської високої честі слова одразу набула розголосу. Вже 13 липня у Генеральній військовій канцелярії отримали ординарною поштою пакет з Московського поштамту, адресований його ясновельможності Гетьману. Того самого дня Михайло Скоропадський та Петро Валкевич перенаправили його Генеральному військовому писарю, додавши лист стародубського полковника та донесення попогорських козаків. Передбачалося провести слідство висланими на місце нарочними [11, арк. 2-3]. 30 липня 1752 р. Гетьман своїм ордером зобов'язав присутню у Генеральній військовій канцелярії генеральну військову старшину затримати Никанора з волосним писарем Матвієм Киселем. Після розшуку нарочними їх слід було під вартою доставити у Глухів до Генеральної військової канцелярії для проведення ретельного слідства. Короткий екстракт з матеріалів слідства передбачалося представити Гетьманові [12, арк. 2]. Ордер щодо цього з Глухова відправили до стародубського полковника Ф. Максимовича з компанійцем. Полковник, отримавши це розпорядження 8 серпня, вислав команду до лаврських володінь. Затриманих Никанора та Киселя доставили до полкової канцелярії, де передали до прибулого компанійцю [12, арк. 8]. Під його конвоєм, посиленім козаками вар-

ти, порушники вирушили до Генеральної військової канцелярії, про що 11 серпня направив донесення полковник Ф. Максимович [12, арк. 8 зв.].

Окреме слідство розпочали за фактом вживання зневажливих слів щодо особи Гетьмана городничим Бобовицької волості ієродияконом Антипієм. Про цей факт Стародубську полкову канцелярію повідомив сотник Другої Почепівської сотні Михайло Старосельський. 27 серпня 1753 р. донесення про це з полкової канцелярії, разом з копією донесення сотника, відправили до Генеральної військової канцелярії [13, арк. 2]. 10 вересня ці матеріали були отримані у Глухові. Вивчивши їх, Генеральна військова канцелярія почала слідство за фактом образи гетьманської честі. У рамках слідства Генеральна військова канцелярія (Михайло Скоропадський, Петро Апостол та Василь Гудович) 13 вересня направили лист архімандриту Києво-Печерської Лаври Луці. Монастир повідомили про обставини справи і початок слідства за фактом проголошення зухвалих слів щодо Гетьмана та його повноважень щодо Лаври (зокрема, бобовицький городничий вважав, що може не підкорятися розпорядженню Його Гетьманської Ясновельможності Кирила Розумовського) [14, арк. 2].

Луку Білоусовича просили видати розпорядження Антипію прибути до слідства [14, арк. 2 зв.]. Далі, 21 вересня, Генеральна військова канцелярія своїм ордером наказала полковій канцелярії, підбравши відповідних службовців, провести слідство за цим фактом. Про все виявлене слід було негайно доповідати [13, арк. 2]. Стародубська полкова канцелярія для проведення слідства призначила значкових товаришів Василя Хоминського і Михайла Рубця, зобов'язавши їх ретельно з'ясувати обставини справи. Отримавши ордер, слідчі вирушили на Тимошкин перевіз. Звідси вони тричі (17, 18, 22 жовтня) зверталися з викликом ієродиякона Антипія до слідства. Так як той офіційні звернення проігнорував, слідчі 28 жовтня поставили про це до відома Стародубську полкову канцелярію [13, арк. 2 зв.]. Водночас Києво-Печерська Лавра намагалася усіляко підтримати свого служителя, забезпечивши контроль за ходом слідчих дій. Вже 7 жовтня 1753 р. соборний ієромонах Михайло Ядрило отримав два ордери від Луки Білоусовича. Ними передбачалося ретельне вивчення конфлікту між М. Старосельським та Антипієм. Ядрило також мав бути присутнім при слідстві і забезпечити його неупереджений характер щодо городничого [14, арк. 7].

Провівши на місці власне розслідування за тиждень, 14 жовтня Ядрило повідомив до Лаври про те, що Антипій заперечував можливість будь-яких образливих висловлювань щодо гетьманської честі. Городничий був готовий підтвердити це власною присягою та показами свідків, а скаргу Старосельського пояснював особистим конфліктом. Сам Ядрило у цей час був готовий прибути до козацької слідчої комісії за першим викликом. Про призначення свого представника при слідстві Лавра у жовтні повідомила Генеральну військову канцелярію. Одразу, в день отримання листа, остання відправила відповідне розпорядження стародубському полковнику Федору Максимовичу. Ним козацьку старшину зобов'язали допустити Ядрила як представника монастиря до слідчих дій. Про відданий наказ сповістили лаврського архімандрита [14, арк. 7 зв. — 9].

Злочини проти гетьманської честі складали окрему категорію і розглядалися не в установах політичного розшуку Російської імперії, а козацькими адміністративно-судовими органами. Гетьман міг самостійно визначати покарання за такий вид правопорушень або передавати справу до Генеральної військової ка-

нцелярії чи Генерального військового суду. Зокрема, у 1754 р. Генеральна військова канцелярія за поданням Гетьмана розглядала справу переяславського полкового осавула Лукашевича, який згадав у розмові, що К. Розумовський колись «хаживал в убогом платъе». Згідно з вирокком, порушника позбавляли уряду та зобов'язали сплатити штраф у 100 рублів. Проте Гетьман його вибачив з нагоди народження спадкоємця престолу Павла Петровича [5, с. 237].

Окрему комісію у Києві утворили для перевірки справжності листа миргородського полковника Василя Милорадовича до чигиринського старости Рудницького від 29 лютого 1750 р. У ньому адресат, обурений тим, що не став Гетьманом, згідно з заприсяжною угодою з «шляхтою і ордою», мав намір віддати в ясир все Задніпров'я від Архангельська до гирла Тясмину. Згідно з листом, на допомогу полякам та татарам виряджено Байрака та Потапенка, які мали сприяти винищенню російських частин. При цьому Милорадович нібито планував отруїти Гетьмана, щоб самому зайняти цю посаду. Проте слідчі дії дали можливість комісії виправдати полковника, винагородивши за безпідставний арешт підвищенням у бригадири та врученням тисячі червонців [15, с. 626]. У той же час пересудами щодо зв'язків імператриці з братами Розумовськими займалася Таємна канцелярія розшукових справ [16, с. 84].

З метою посилення своєї влади Гетьман намагався поступово припинити свавільні дії окремих представників духовенства та монастирів, розширивши повноваження козацьких адміністративно-судових органів, що викликало цілком зрозумілий опір подібним ініціативам. Проте, спираючись на підтримку свого брата при дворі, Кирилові Розумовському тривалий час вдавалося мінімізувати негативні наслідки скарг, які надходили до Санкт-Петербурга щодо його особи. При цьому Гетьман та козацькі адміністративно-судові органи перешкоджали неправомірному ініціюванню відкриття провадження у справах політичного характеру.

Так, стародубському полковнику Федорові Максимовичу було наказано розшукати та доставити до Генеральної військової канцелярії у Глухів розпорядника у лаврських володіннях на території Стародубського полку ієромонаха Михайла Ядрила. Йому інкримінувалося намагання представити конфіскацію монастирських коней на день народження Єлизавети Петрівни 5 вересня 1753 р. як зневагу козацьким службовцем до святкового дня держави та імператриці. У ході допиту передбачено було з'ясувати підстави такої позиції ченця. З вимогою видати розпорядження відрядити Ядрила до Стародубської полкової канцелярії Генеральна військова канцелярія звернулася до архімандрита Луки [17, арк. 2 зв.].

Намагання козацьких органів влади підпорядкувати своєму впливу Церкву у Гетьманаті наражалося на рішучий опір духовенства. Духовенство продовжувало регулярно інформувати центральні органи імперської влади про самостійницькі кроки К. Розумовського. Так, лаврський архімандрит Зосима Валкевич, намагаючись довести свою вірність царському уряду, зняв копію з чолобитної старшини про встановлення спадкового Гетьманату та відправив її з відповідним донесенням київському обер-коменданту Чичеріну [18, с. 87].

Церква у Гетьманаті виконувала й ряд інших спеціальних функцій, беручи участь не лише у виявленні опозиційно налаштованих осіб, а й безпосередньо у комплексі розшукових заходів. Під час заворушень чи військових дій священи-

ки виявляли також диверсантів, призвідців заворушень, злочинців. Зокрема, 31 жовтня 1748 р. по всій Київській єпархії, зокрема у протопопії Козелецьку, Ічнянську, Полтавську, розіслали розпорядження про вжиття заходів безпеки щодо підпалів, виявлення та затримання підпалювачів [19, арк. 497 зв.].

Загострення соціальної боротьби у Гетьманаті, активна діяльність емісарів П. Орлика, підтримувана іншими державами, змушували російський уряд посилювати систему політичного контролю. Влада з підозрою ставилася і до старшинських угруповань. Всі ці чинники об'єктивно вплинули як на політико-правові процеси у Гетьманаті, так і взаємовідносини духовенства, як інструменту імперського духовно-ідеологічного та політичного впливу, з іншими соціальними групами. Низкою указів 1716-1737 рр. усіх жителів Російської імперії під загрозою штрафу зобов'язували щорічно під час Великого посту сповідатися у місцевого ієрея. Своєю чергою, той мав надати причастя всім парафіянам, незалежно від тяжкості відкритих на сповіді гріхів, доносячи вищим церковним органам про тих, хто не виконував свого християнського обов'язку. Сповідь перетворювалася у метод державного контролю за благонадійністю мешканців Гетьманату [20, с. 47].

За правління Петра I Церква відмовляється від таємниці сповіді у випадку, якщо це загрожувало державній безпеці. Своім указом у 1722 р. Синод зобов'язав священників повідомляти про наміри зради чи бунту [16, с. 84]. Згідно з наступним імператорським указом з Канцелярії таємних розшукових справ від 17 листопада 1737 р. передбачалося проведення розшуку відсутніх при присязі священнослужителів та церковнослужителів Київської єпархії, їхніх дітей. Розшуканим оголошувалося про жорстоку кару, яку з милості імператриці можна було замінити на штраф у 30 рублів [21, с. 91]. Після його стягнення винуватці приводилися до присяги й звільнялися. Неплатоспроможним надавався строк у два місяці під зобов'язання надійних поручителів. Згідно з цим указом після арешту під вартою у Києві утримували загалом 74 особи, зокрема, з протопопій:

- Гадяцької — 12;
- Зеньківської — 11;
- Глухівської — 10;
- Кобеляцької — 10;
- Борзенської — 8;
- Ічнянської — 7;
- Кролевецької — 5 (з яких один помер під вартою);
- Пирятинської — 4;
- Лубенської — 3;
- володінь Києво-Миколаївського пустинного монастиря — 3;
- володінь Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря — 1.

Затриманих через відсутність коштів віддавали на поруки, окремо їх застерігши, що вони не можуть залишати місце постійного проживання до відповідного указу. Їхню неплатоспроможність слід було детально перевірити та засвідчити, а, у разі виявлення коштів чи нерухомого майна, негайно стягнути. Відомості про стягнуті кошти щомісячно подавалися до Київської губернської канцелярії [21, с. 92-94].

З 1743 р. священники повинні були складати окремі реєстри осіб, які безпричинно пропустили сповідь, з метою передачі їх представникам світської влади

для притягнення винуватців до відповідальності [20, с. 48]. На чорне духовенство поклали функції нагляду за настроями прочан із Запорожжя з огляду на прикордонний статус, часті антиурядові виступи, підтримку останнім гайдамацького руху на Правобережжі та зв'язків з політичною еміграцією. Атмосферу духовної задухи у Гетьманаті доповнювали культивування російською владою доносів та продовження викорінення «мазепинства». Внаслідок таких реформ, започаткованих задовго до Петра I, російська Церква поступово перетворювалася на державну контору у справах релігії, яка виконувала окремі функції щодо виявлення політично неблагонадійних. Канцелярія таємних розшукових справ опікувалася просуванням священників, які надали доноси у важливих справах, у церковній ієрархії. Згодом це викликало навіть певний спротив Синоду, коли йшлося про просування осіб, які не відповідали канонічним умовам (наприклад, передчасне висвячення ієродиякона у ієромонахи). Тому 25 січня 1753 р. Синод вислав відповідний указ Таємній канцелярії розшукових справ щодо заборони таких представлень на священників. Водночас не заперечувалася можливість іншого заохочення та винагородження за співпрацю з спецслужбою представників духовенства [22, с. 2-3].

Влада активно використовувала Церкву при виробленні державної політики щодо Речі Посполитої та її православного населення. Синод надіслав до Державної колегії закордонних справ імператорський указ, згідно з яким віце-канцлер та інші члени уряду мали прибувати до Синоду для спільного обговорення подібних справ. Єлизавета Петрівна 3 липня 1744 р. зобов'язала членів Синоду радитися щодо питань православного населення у Польщі і з Державною колегією закордонних справ [23, с. 115]. Представники православного духовенства з Правобережжя регулярно повідомляли російський уряд про всі політичні процеси та військовий стан регіону. Така інформація (зокрема, щодо утисків православного населення) давала офіційному Санкт-Петербургу формальний привід для втручання у внутрішні справи сусідньої держави. При цьому такі претензії дивовижно нагадують подібний сучасний курс офіційної дипломатії путінського Кремля щодо захисту «русскава міра».

Після придушення Народного повстання 1734-1738 рр. на Правобережній Україні населення з охоплених ним районів, налякане розправами польських військ, почало масово залишати свої домівки. Серед втікачів, які шукали притулок у Гетьманаті, було чимало священників. Їхнє прибуття серйозно стурбувало російський уряд. Він 8 січня 1739 р. наказав втікачам з Правобережжя духовного сану скласти «вірнопідданну» присягу. Приведення до неї 19 січня схвалив і Синод. 22 травня прийняття присяги встановили вже для прибуваючих не лише «духовних», а й «світських» осіб. Її приймали у церквах перших на їхньому шляху прикордонних міст [24, с. 162, 171-172]. Згодом до присяги у Гетьманаті стали приводити і священників, які не лише вступали на церковну службу, а й отримували підвищення. Відповідне рішення Синоду від 28 квітня 1753 р. направили до київської, чернігівської та переяславської єпархій, а також до ставропігійних Києво-Печерської Лаври та Києво-Межигірського монастирів [25, с. 12-13]. Дані кроки спрямовувалися на посилення лояльності духовенства щодо правлячого режиму.

Разом з тим К. Розумовський намагався відстежувати у Гетьманаті опозиційну щодо нього діяльність старшини та духовенства. У системі державної безпе-

ки Гетьманату можна виокремити й низку інших напрямів діяльності. Так, рішуче придушувалися сепаратистські виступи та діяльність організованих озброєних угруповань (насамперед, гайдамацьких загонів). Зокрема, Гетьман вирядив з Глухова на Січ військовий загін для затримання Шкури, Кишенського та інших організаторів неузгодженого з ним переобрання запорозької старшини. Затриманих мали доставити до Глухова, а іншим запорожцям оголосили про покарання та штрафи у разі таких самовільних дій у майбутньому [15, с. 1026].

Висновки. Система політичного розшуку в Гетьманаті спрямовувалася на виявлення та усунення опозиції його (Гетьмана) особистій владі та загалом підривної діяльності щодо політико-правової моделі Козацької держави. У цьому контексті в оточенні К. Розумовського було розуміння небезпеки окремішньої позиції духовенства, яке часто протидіяло Гетьманові та іншим козацьким адміністративно-судовим інститутам. У разі потреби духовенство Гетьманату, як, наприклад, адміністрація Києво-Печерської Лаври, могло звертатися до загальноімперських інститутів, насамперед до Синоду та Державної колегії закордонних справ. Російські владні інститути розглядалися при цьому як інструмент тиску на козацьку владу, що підривало підвалини української державності.

Відповідні дії козацьких адміністративно-судових інститутів були спрямовані на захист засад та механізмів функціонування тогочасного Гетьманату, його державного суверенітету. Опозиційні прояви, які носили антидержавний характер, ретельно розслідувалися і документувалися спеціально призначуваними козацькими посадовцями. У разі підтвердження відповідних фактів винуватці притягалися до відповідальності. Це мало важливе превентивно-профілактичне значення.

Церква була одним зі стрижневих чинників системи державної безпеки і правопорядку Російської імперії. Насамперед слід наголосити на діяльності духовенства як інструменту регулярного виявлення діяльності опозиційної старшини у Гетьманаті та інформування про неї центральну імперську владу. На середину XVIII ст. Церква перетворюється на чинник забезпечення російського панування та лояльності існуючій в імперії політико-правової моделі. Православне духовенство на українських землях Речі Посполитої, зі свого боку, можна розглядати і як підставу для офіційного Санкт-Петербург увтручатися у внутрішні справи сусідньої держави. Отже, у даному разі, йдеться про вироблення та реалізацію засад використання Російською імперією Церкви як дипломатичного механізму політичного тиску у Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоняк Я. Ю. До питання про організацію розвідувальної діяльності у Гетьманаті за правління Кирила Розумовського / Я. Ю. Антоняк // Проблеми модернізації України : науковий часопис. — Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Права держава та демократичне суспільство: фактори розвитку та взаємодії», Київ, МАУП, 16 квітня 2016 р. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2016. — С. 267 — 269.

2. Омельчук В. В. Особливості представництва Києво-Печерської лаври при розгляді її справ козацькими адміністративно-судовими органами за правління Кирила Розумовського / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства ВР України. — 2016. — № 1. — С. 20 — 26.

3. Омельчук В. В. Адміністративно-судові органи Гетьманату за правління Кирила Розумовського у врегулюванні взаємин Києво-Печерської лаври та козацької старшини / В. В. Омельчук // Могилянські читання 2015: зб. наук. пр.: Новітні дослідження культурної спадщини України: До 90-річчя Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [ред. кол.: Л. П. Михайлина (голова) та ін.] — К.: НКПКЗ, видавець О. Філюк, 2016. — С. 84–88.
4. Омельчук В. В. Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського [передмова І. М. Мищака, коментарі Я. Ю. Антоняка та ін.] / В. В. Омельчук. — К.: Золоті ворота, 2016.— Серія: Світові традиції державного управління. — Вип. V. — 468 с.
5. Бовгиря А. М. «Наш Розумовский с вашей Государыней живет...»: фаворитизм у суспільній свідомості мешканців Гетьманщини XVIII ст./ Андрій Бовгиря // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії у 2-х т. — Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень [відп. ред. В. Горобець]. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 229–238.
6. Бовгиря А. М. Самозванство в Україні XVII -XVIII ст. / А. М. Бовгиря // УДЖ. — 2015. — № 6. — С. 58–68.
7. Российский государственный архив древних актов, ф. 6, оп. 1, спр. 192. 8. Мельникова И. Н. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина / И. Н. Мельникова // Учёные записки Института Славяноведения. — Т. 1. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 76–118.
9. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк, спр. 58.
10. Невольное преступление магистрата киевского. Дело Г.В.К. 1753 г. об отсылке в Кол. ин. дел представленных от магистрата киевского под известным титулом указов и других писем, сысканных в доме бурмистра киев. умершаго Герасима Холявки // [Андреевский А. А.] Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления [сост. А. А. Андреевский]. — Вып. 2. — К.: Тип. Киевского губернского правления, 1888. — С. 61-64.
11. Центральний державний історичний архів України, м Київ (ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 11425.
12. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1275.
13. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12514.
14. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 вотч., спр. 1927.
15. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / Сергей Михайлович Соловьев. — Кн. 5. — Т. XXI — XXV. — Изд-е 2-е. — СПб.: Тип. Товарищества «Общественная польза», 1859–1871.
16. Ефремова Т. Н. Становление и развитие органов политического сыска в России (1695 — 1801) / Т. Н. Ефремова // Вестник Пермского университета. — Серия: История. — 2009. — Вып. 2 (9). — С. 83–91.
17. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1339.
18. Путро О. І. Гетьман К. Розумовський та його доба (з історії української державотворення XVIII ст.) / О. І. Путро: монографія: в 2-х ч. — К.: ДАКККіМ, 2008. — Ч. I. — 240 с.
19. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 1170.
20. Романова О. О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730 — 1760-х рр. / О. О. Романова // УДЖ. — 2012. — № 1. — С. 46–66.
21. Оштрафование церковнослужителей Киевской епархии за небытие у присяг. 1738 г. О взыскании с небывших у присяг Киев. епархии свящ. и церк. служителей и их детей штрафных денег и об отдаче, которые к платеже тех денег явились несостоятель-

ными, до срока на добрые поруки // [Андриевский А. А.] Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления [сост. А. А. Андриевский]. — Вып. 6. — К.: Тип. Киевского губернского правления, 1884. — С. 91–94.

22. №1322. 25 января [1753 г.] О неудоении духовных лиц, и за правильные о важных делах доносы, высших священнослужительских степеней и о даровании им других за это приличных наград // Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Елизаветы Петровны. Царствование государя императора Петра Федоровича. — Т. IV (1753 — 28 июня 1762 г.). — СПб.: Синодальная тип., 1912. — С. 2–3.

23. Архив князя Воронцова. — Кн. 6: Царствование Елизаветы Петровны. — М.: Тип. В. Готье, 1873. — 532 с.

24. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. — Т. X (1738 — 24 ноября 1741 г.). — СПб.: Синодальная тип., 1911. — С. 162, 171–172.

25. №1331. 28 апреля [1753 г.] О подтверждении преосвященным Малороссийских епархий и настоятелям тамошних монастырей обязательного привода духовных лиц при определении их в службу и при служебном повышении к установленной присяге // Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Елизаветы Петровны. Царствование государя императора Петра Федоровича. — Т. IV. (1753 — 28 июня 1762 г.). — СПб.: Синодальная тип., 1912. — С. 12–13.

REFERENCES

1. Antoniuk, Ya.Yu. (2016). To the question of establishing detection activity in Hetman state under governing of Kyryl Rozumovskiyi. *Problemy Modernizatsii Ukrainy: Naukovyi Chasopys (The Problems of Modernization of Ukraine: Scientific Journal)*, 2, 267-269 (in Ukr.).

2. Omelchuk, V.V. (2016). Peculiarities of representation of Kyiv-Pechersk lavra under consideration of its cases by the Cossack administrative-judicial organs during the governing of Kyryl Rozumovskiyi. *Naukovi Zapysky Instytutu Zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy (The Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 1, 20-16 (in Ukr.).

3. Omelchuk, V.V. (2016). Administrative-judicial organs of the Hetman state under the governing of Kyryl Rozumovskiyi on regulating relations between Kyiv-Pechersk lavra and Cossack officers. In L.P. Mykhailyna (Ed.), *Mohyla reading: collection of scientific works: Contemporary research works on cultural heritage of Ukraine: To the 90th anniversary of National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve* (pp. 84-88). Kyiv: Publishing house of O.Filiuk (in Ukr.).

4. Omelchuk, V.V. (2016). *Kyiv-Pechersk lavra in political and legal model of Hetman state under the governing of Kyryl Rozumovskiyi*. Kyiv: Zoloti vorota (in Ukr.).

5. Bovhyria, A M. (2013). «Our Rozumovskiyi with your Madam lives...»: favouritism in social consciousness of inhabitants of Hetman state of the XVIII century. In V.Horobets (Ed.), *Every day life of early modern Ukraine. Historical studios in 2 volumes (Vol.2: The world of things and every day imaginations, pp.229-239)*. Kyiv: NASU, Institute of History of Ukraine (in Ukr.).

6. Bovhyria, A M. (2015). Imposture in Ukraine in XVII–XVIII centuries. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 6, 58-68 (in Ukr.).

7. Russian State Archives for Ancient Acts, fund 6, description 1, file 192.

8. Melnikova, I.N. (1948). The struggle of Russia with Turkey in the 30th of the XVIII century and Ukraine. *Uchonye Zapiski Instituta Slavianovedeniia (Research Notes of the Institute of Slavic Studies), 1*, 76-118 (in Rus.).
9. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1, file 58.
10. Andrievskii, A.A. (Ed.). (1888). *Historical materials from the Archives of Kiev province government* (Vol. 2, pp. 61-64). Kiev: Typography of Kiev province government (in Rus.).
11. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11425.
12. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 269, description 1, file 1275.
13. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12514.
14. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1, file 1929.
15. Soloviov, S.M. (1859-1871). The history of Russia from the ancient times. Book 5. Vol. XXI-XXV. Edition 2. St-Petersburg: Typography of Community «Public benefit» (in Rus.).
16. Efremova, T. N. (2009). Establishing and development of the organs of political detection in Russia (1695-1801). *Vestnik Permskogo Universiteta (Bulletin of Perm University), 2(9)*, 83-91 (in Rus.).
17. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 269, description 1, file 1339.
18. Putro, O.I. (2008). *Hetman K.Rozumovskyy and his age (from the history of Ukrainian state building in the XVIII century)*: in 2 parts. Part 1. Kyiv: National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts (in Ukr.).
19. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1020, file 1170.
20. Romanova, O.O. (2012). The image of «sinner» by the materials of confession paintings of Kyiv Metropolia of 1730-1760 years. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal), 1*, 46-66 (in Ukr.).
21. Andrievskii, A.A. (Ed.). (1884). *Historical materials from the Archives of Kiev province government* (Vol. 6, pp. 91-94). Kiev: Typography of Kiev province government (in Rus.).
22. Reigning of Sovereign Empress Elizaveta Petrovna. Reigning of Sovereign Emperor Peotr Feodorovich. (1912). In *Complete collection of resolutions and directions on the department of Orthodox confession of the Russian Empire*. (Vol. IV, 1753 — June 28, 1762, pp. 2-3). St-Petersburg: Typography of Synod (in Rus.).
23. Reigning of Elizaveta Petrovna. (1873). In *Archive of prince Vorontsov*. Book 6. Moscow: Typography of V.Gotie (in Rus.).
24. *Complete collection of resolutions and directions on the department of Orthodox confession of the Russian Empire. (1911)*. (Vol. X, 1738 — November 24, 1741, pp. 162, 171-172). St-Petersburg: Typography of Synod (in Rus.).
25. Reigning of Sovereign Empress Elizaveta Petrovna. Reigning of Sovereign Emperor Peotr Feodorovich. (1912). In *Complete collection of resolutions and directions on the department of Orthodox confession of the Russian Empire*. (Vol. IV, 1753 — June 28, 1762, pp. 12-13). St-Petersburg: Typography of Synod (in Rus.).